

Հ. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների
բեկնածու, հեղափոխ)

ՀԱՂԲԱՏԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՇԵՏ ԿԱՊՎԱՍԾ ՀԱՂԲԱՏ ԳՅՈՒՂԻ ՄՅՈՒՍ ՇՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ*

10. Ս. Աստվածածին եկեղեցի.— Գտնվում է Մեծ գավթի հյուսիսային կողմում: Եկեղեցու արևելյան պատի վրա, արտաքուստ փորագրված արձանագրության համաձայն, որը մեջ ենք բերում ստորև, եկեղեցին կառուցել է խաչենացի Դեսուսյան Հասան իշխանի դուստր Խաթունը ԺԳ դարում՝ իր և իր եղբայրներ Սենեբերիմի և Սևադայի հիշատակի համար:

«Կաման Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս արդեամբ Խաթունին, որ էր դուստր Հասանայ յագգէ Դեսուսեանց՝ որ բերաւ ի Խաչենոյ յամուսնութիւն Զափախայ, որ էր տէր Գագայ եւ Տաւոյ, Գարդմանայ եւ Տէրունականին եւ այլոց գաւառաց: Ընդ որում եկեալք եղբայրք իւր Սենեբերիմ եւ Սևադա եւ փոխեալ ի Քրիստոս, եղան առ դրան կաթողիկէիս: Իսկ Խաթուն վասն յիշատակի նոցա եւ իւր շինեաց զսա: Եւ եղ ի սա զսուրբ Նշանն ոսկի, որ ունի մասունս, եւ զԱւետարանն մեծածախ, եւ սկիւնք արծաթիք, եւ ալյոգի մի ի Խաթունաշինի: Եւ ես Տէր Յովհաննէս եւ միաբանես Հաղբատայ տուաք սոցա Բաղասունք մի պատարագ ի տարւոյն: Ով խափանէ՝ դատե գնա Աստուած, եւ կատարիչն արհեստեցէ Քրիստոս Աստուած: ամէն»:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինքը գմբեթավոր մի փոքր կառուցվածք է, արտաքուստ

ուղիղ քառանկյունի, ներսից խաչաձև հատակագծով՝ ուղղանկյուն խաչքերով: Արևելյան խաչքեր խորն է, ուր տեղադրված է կիսակլոր արտիդը՝ փոքրիկ ու ցածր բնով: Խաչքերի միացման անկյուններից ձգվող կիսասյուները միանում են կամարներով, կաղմեկով թաղակապ ծածկը և իրենց վրա են կրում գմբեթը՝ կլոր թմբուկով ու սրածայր վեղարով:

Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ քարով և գեղաքանդակ պարակալով: Վերջինս բաղկացած է երեք շերտերից՝ արտաքին երկու շերտերը ուղղանկյուն ձևով են՝ գծավոր, շրջալսաձև զարդաքանդակներով, իսկ ամենաներսի շերտը, որն անմիջապես մուտքի եզրերից է, զանաձև կիսասյուների ձևով է, շքեղազարդ և նուրբ մշակված խարիսխներով ու խոյակներով, որոնց միացնող կամարը եզերում է մուտքի ճակատակալ քարը: Վերջինիս վրա, նրա կենտրոնական մասում, քանդակված է մի վարդ, իսկ սրա կողքերին՝ մի-մի փոքր, գեղեցիկ խաչ:

Ցուրաքանչյուր պատի ճակատային մասից բացվում է մեկական երկար ու նեղ, ուղղանկյուն լուսամուտ՝ գծավոր շրջանակներով: Նույն ձևի մեկական լուսամուտ էլ՝ կամարակապ գագաթով, բացվում են գմբեթի թմբուկի մեջ՝ աշխարհագրական չորս զիսավոր կողմերից:

* Շարունակված ամսագրի 1960 թվականի № Բ-ից, № ԺԱ—ԺԲ-ից և 1961 թվականի № Բ-ից:

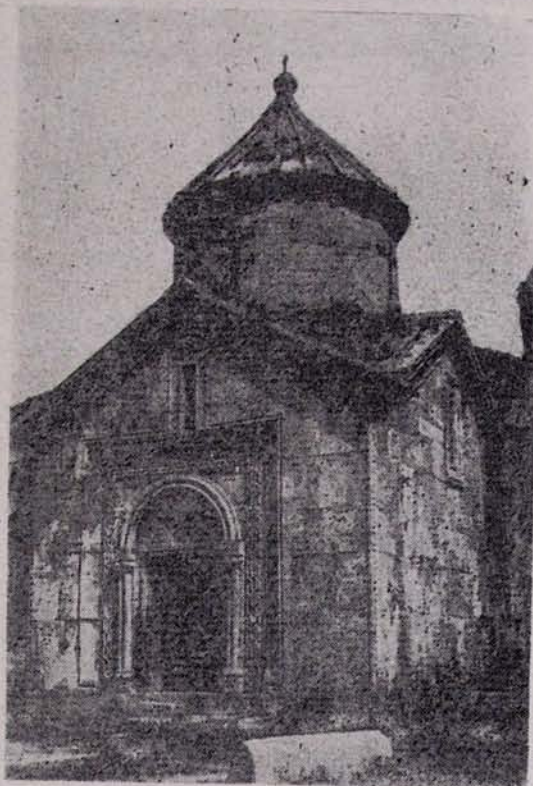
Ամբողջ շենքը կառուցված է կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով, կրաշաղախով: Սալահատակված է նույն բազալտ քարով. տանիքը և գմբեթի վեղարը պատած են կարմրագույն սալաքարերով: Նկատվում են բազմաթիվ վերանորոգումների հետքեր:

11. Նրեխ խորան-մահարձաններ. — Այդ երեք դամբարան-հուշարձանները, որոնք առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում մահարձանաշինության ասպարեզում, գրունդում են Համազասպ ժամատան հյուսիսային կողմում, վանքի պարսպի հյուսիս-արևելյան անկյունավորման մասում: Կառուցված են կողք-կողքի, մի ուղիղ շարքով՝ հյուսիսից հարավ ուղղությամբ:

Բոլոր երեք մահարձաններն էլ ստորին մասում շատ փոքրիկ մատուռների ձևով են՝ ուղղանկյուն հատակագծով, թաղակապ ծածկով. արևելյան կողմից ունեն փոքրիկ սեղաններ՝ վեմ քարերով, մեկական շատ փոքր լուսանցքեր բացվում են այդ կողմի պատերից: Բոլորի փոքրիկ, ուղղանկյուն մուտքերն էլ արևմտյան կողմից են, որոնք, ինչպես և քիվերը, շրջափակված են երկրաչափական ձևերի և շղթայահյուս զարդաքանդակներով: Բոլոր խորան-դամբարաններն էլ կառուցված են կապտագույն բազալտի մաքուր տաշած քարերով, կրաշաղախով մածուցված: Տանիքները հարթ են, ուր կապտագույն բազալտե մի ամբողջական քարի խոշոր պատվանդանների վրա կանգնեցված են մեկական մեծ խաչքարեր՝ շատ գեղեցիկ և նուրբ ձևով մշակված զարդաքանդակներով:

Հյուսիսային կողմի դամբարան-մահարձանը, ինչպես այդ երևում է նրա խաչքարի վրա փորագրված արձանագրությունից, որը մեջ ենթաբերում ստորև, պատկանում է Սմբատի որդի Նաջմադինին և նրա որդիներ Սմբատին և Վահրամին:

«Ի քուին Հայոց ՈԿ (1211). անուամբն Աստուծոյ եւ Նաջմադինս, որդի Սմբատայ, բռն Ուֆանայ և որդիք իմ Սմբատ եւ Վահրամ, յուսացաք ի սուրբ նշանն Հաղբատայ եւ եղաք ի տեղուջ աստ զգեբեգմանս մեր, եւ զոր քազատուաց քազատուն Գեորգի եւ դուստրն նորա Թամար վասն շատ ծառայութեան գՄոփ ի սիգելով մեզ էին տուեալ եւ որ անդ զԱրևուստն շինական եւ զԵնեմուտի ետուն մեզ գՀոգոյ գալստեան պատարագն, եւ իվանէի արեւշատութեան եւ մեր մեղաց քողութեան: Եւ Տէր Յովհաննէս եւ միաբանքս ետուն մեզ գՀոգոյ գալստեան պատարագն, եւ գայն արւն, որ մեզ տուած է՝ ի մեր արեւանց սեղան ղենն. ոյ խափանէ մեր մե-

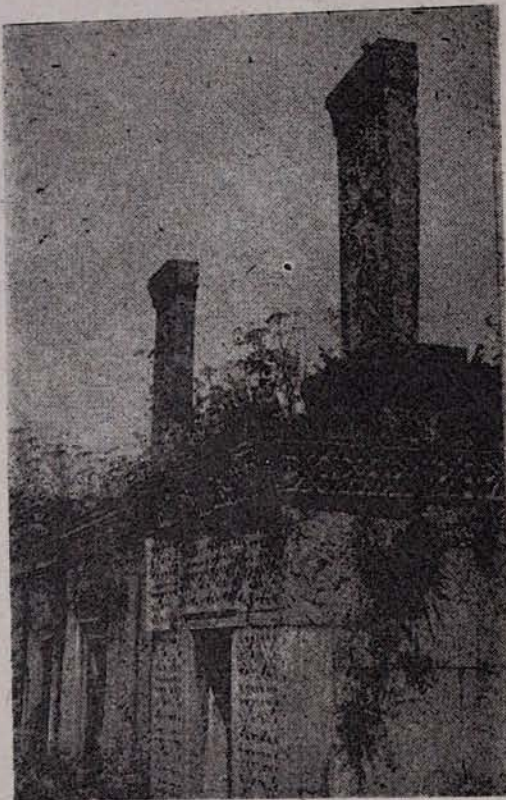
Ս. ՍՍՏՎԱՆԱՆԻ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎՄԱՌԵՏԻՑ

ղացն տէր է, եւ որ կատարէ արհնին յԱստուծոյ»:

Հարավային կողմի մահարձանը, ըստ նրա խաչքարի վրա փորագրված արձանագրության, որը նույնպես մեջ ենթաբերում ստորև, պատկանում է Սմբատի որդի Քուրթ իշխանին և նրա որդիներ Սմբատին և Ուբանին: Մահարձանի կառուցումը սկսում է ինքը Քուրթ իշխանը, սակայն դեռ չավարտած մահանում է, ապա նրա որդիները՝ Սմբատը և Ուբանը շարունակում և ավարտում են այն 1220 թվականին:

«Ի քուին Հայոց ՈԿԹ. յառաջնորդութեան Տեառն Յովհաննիսի՝ սուրբ ուխտին Հաղբատայ, եւ Քուրթս, որդի Սմբատայ՝ եղբայր Տեառն Բարսղի, շինեցի գեկեղեցիս եւ զպարիսպս ի վերայ հանգստարանի իմոյ վասն փրկութեան հոգոյ իմոյ եւ ոչ ժամանեցի կատարել, զի կոչեաց զիս Տէր. եւ մեք Սմբատ եւ Ուֆան, որդիք նորա, կանգնեցաք զիսաչս և արհնեցաք գեկեղեցիս, որք երկրպագէք յաղաթս ձեր յիշեցէք զմեզ և զծնողս մեր»:

Միջին մահարձանի խաչքարն ընկած ու անհայտացած է, տանիքի վրա մնում է միայն նրա պատվանդանը, ուստի մահարձանի կառուցման հանգամանքների մասին, որն անշուշտ փորագրված պետք է լինե՞ր խաչքարի վրա, ոչինչ հայտնի չէ։ Սակայն մատուռի դամբարանի մուտքի վերևում փորագրված հետևյալ կարճ մակագրությունը՝ «Սուրբ Յարութիւն, ազնեա ապաւնեւոյս ի քեզ Բարսեղի», հաստատում է, որ այն պիտի պատկանի վերը մեջ բերված հարավային մահարձանի արձանագրության մեջ հիշատակված Քուրթ իշխանի եղբայր Բարսեղ արքեպիսկոպոսին։ Մահարձանի կառուցման ժամանակը չի նշվում, սակայն շինարարության ձևից և տեղադրությունից երևում է, որ այն

ԵՐԵՎԱՆԻ ԿՈՒՐԱՆԻ ՄԱՀԱՐՁԱՆՆԵՐԸ ԷԱՐԱՎ-ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻՆ

պետք է կառուցված լինի հյուսիսային կողմի մահարձանի հետ միաժամանակ, այսինքն 1211—1212 թվականների ժամանակամիջոցում։

Մատուռ դամբարանների առկում, իրար կողքի, մի շարքով գտնվում են Նաջմադինի և նրա որդիներ Սմբատի ու Վահրամի, Բար-

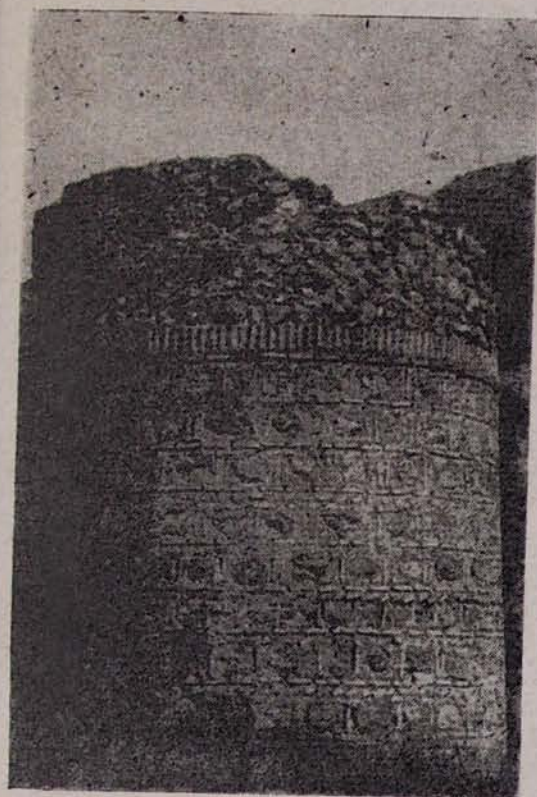
սեղի, Քուրթ իշխանի ու նրա որդիներ Սմբատի և Ուքանի գերեզմանները՝ հարթ երես ունեցող խոշոր տապանաքարերով։

Բոլոր մատուռները և խաչքարերի պատվանդանները կապտագույն բազալտից են, իսկ խաչքարերը՝ կարմրագույն քարից։

12. Վաճֆի միաբանության բնակելի շենքերը.— Բավականին մեծ թիվ կազմող այդ շենքերը գտնվելիս են եղել վանքի հուշարձանների վերը նկարագրված խմբի հարավային, հյուսիսային և արևելյան կողմերում՝ պարսպին կից, Բոլորն էլ հիմնովին ավերակ վիճակում են, ուստի նրանց կառուցման ժամանակը, կառուցողները և ընդհանուր բովանդակությունը պարզ ու որոշ չէ։ Պահպանվել է միայն հյուսիսային կողմի՝ սեղանատան արևելյան պատին կից փոքրիկ մասը, բաղկացած երկու սենյակներից, որոնք շարված են կապտագույն բազալտի մաքուր տաշված քարերով, կրաշաղախով մածուցված, և ունեն թաղակապ ծածկ։ Ներսում ունեն կրակ վառելու հատուկ օջախներ, որոնք այնքան բնորոշ են նույնիսկ մեր ժամանակների Լոռու բնակարաններին։ Հավանական է, որ դրանք լինեն վանքի միաբանության ամենահին կացարանները և վերաբերեն ժամկարերին։ Դրանց շատ մոտիկ, սեղանատան հարավային պատին կից, պահպանվել է բոլորովին ուշ ժամանակ կառուցված երկհարկանի հասարակ մի շենք՝ յուրաքանչյուր հարկում երկուսական սենյակից, ուր բնակվում էին վերջին վանահայրերը։

13. Պարխալ.— Պարխալը ձգվում է վերը նկարագրված հուշարձանների շուրջը, բավական ընդարձակ տարածության վրա։ Երեք մատուռ-մահարձանների՝ հարավայինի խաչքարի վրա փորագրված արձանագրության մեջ ասվում է, որ պարխալը կառուցել է Սմբատի որդի, վանքի առաջնորդ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի եղբայր Քուրթ իշխանը 1220 թվականին. «Ի բուին Հայոց Ուկթ. յառաջնորդութեան Տեառն Յովհաննիսի՝ սուրբ ուխտին Հաղթատայ, ես Քուրթս որդի Սմբատայ, եղբայր Տեառն Բարսղի, ջինեցի գեկեղեցիս և զպարխալս...»։

Սակայն պարսպի կառուցողական ձևերը վկայում են, որ այն կառուցված կամ վերակառուցված պետք է լինի տարբեր ժամանակներում, Այդ տեսակետից որոշակի կերպով նկատվում է, որ հիշյալ մատուռ-մահարձաններին համարյա կից եղած մասը ավելացում է, այդ երևում է նաև արձանագրությունից, ուստի կասկածից վեր է, որ արձանագրության մեջ նշված «Շինեցի» դարձ-

ՊԱՐՍՊԻ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԱՆԿՑԱՆ
ՐԳԱՋԵՎ ԱՇՏԱՐԱԿԸ

վածքը պետք է հասկանալ պարսպի ընդարձակման իմաստով:

Բացի դրանից, նկատվում է նաև, որ պարսպի արևմտյան և հարավային մասերն ավելի վաղ ժամանակի կառուցվածքներ են, քան հյուսիսային և արևելյան կողմի մասերը: Պարսպի արևմտյան պատը, օրինակ, մեծ մասամբ շարված է կապտագույն բազալտի մաքուր տաշված քարերով, կրաշաղախով մածուցված. օգտագործված են նաև տարբեր մեծությունների անմշակ քարեր, որը, հավանաբար, վերանորոգման արդյունք է: Այդ նույն պարսպի հարավային ծայրը շարված է թրթած աղյուսից, կրաշաղախով, որի հետ օգտագործված են նաև մանր քարեր: Պատի մեջ կան երեք բրգաձև աշտարակներ, ըստ որի հարավ-արևմտյան անկյան աշտարակը ամենից մեծն է և շարված է թրծած աղյուսից, կրաշաղախով:

Պարսպի հարավային պատի արևմտյան ծայրը կամ արևմտյան պատին կից մասը նույնպես շարված է թրծած աղյուսից, կրա-

շաղախով, իսկ մնացած մասը, բացառությամբ արևելյան ծայրի փոքրիկ մասից, շարված է դանադան մեծություններից, շարված է դանադան մեծություններից, շարված է դանադան մեծություններից, շարված է դանադան մեծություններից, շարված է դանադան մեծություններից:

Ամբողջ արևելյան պատը, հյուսիսային պատի արևելյան կողմի մեծ մասը և հարավային պատի արևելյան փոքրիկ մասը շարված են մանր, անմշակ քարերով, ցիխով:

Գլխավոր մուտքը՝ մեծ, սրահավոր դարասի ձևով, արևելյան կողմից է, որը, արևելյան պատի մեջ դրված մի փոքր խաչքարի վրա փորագրված կիսանդձ արձանագրության համաձայն, կառուցվել է Համազասպ արքայիսկոպոսի առաջնորդության ժամանակ 1246 թվականին. «Ի թուին ՈՂԵ. յառաջնորդութեան Տեառն Համազասպայ շինեցաւ...» Մի ուրիշ, փոքր մուտք էլ բացվում է հյուսիսային պատից, երեք խորան-մահարձանների արևմտյան կողմից: Պարսպը վերանորոգել է վանքի առաջնորդ Ավետիս արքայիսկոպոսը 1677 թվականին:

14. Սեղանատուն.— Սեղանատունը գտնվում է վանքի վերը նկարագրված հուշարձաններից դեպի հյուսիս, մասամբ պարսպից դուրս: Սկզբում այն եղել է պարսպից ներս, ըստ որի նրա հյուսիսային պատը հանդիսացել է պարսպի մի մասը: Մինչև այժմ էլ պարսպի հյուսիսային պատի արևելյան մասի արևմտյան ծայրը միացած է սեղանատան շենքի հյուսիսային պատի արևելյան ծայրին: Հետագայում, վանքի անկման շրջանում, երբ մասնավոր մարդիկ սեփականում են սեղանատան շենքը և վերածում ձիթհանի, քանդում են պարսպի հյուսիսային պատի սեղանատանից արևմուտք գտնվող մասը և վերջինս քիչ ներս քաշելով, նոր կառուցված մասի արևելյան ծայրը միացնում են սեղանատան հարավային պատի արևմտյան ծայրին, այսպիսով պարսպից դուրս թողնելով սեղանատան արևմտյան մուտքը:

Թե ե՞րբ է կառուցվել ճարտարապետական այդ հետաքրքիր շենքը և որո՞նք են եղել նրա կառուցողները, ստույգ հայտնի չէ: Սակայն ուշադիր կերպով զննելով նրա կառուցողական ձևերը և այն համեմատելով մյուս վանքերի նույնատիպ կառուցվածքների հետ, կարելի է ենթադրել, որ դա կառուցված պիտի լինի ԺԳ դարում: Ոմանք այդ շենքը համարում են ձիթհան, ոմանք էլ՝ վարժարան, սակայն, մեր համոզմամբ, այդ երկու ենթա-

դրություներն էլ ոչնչով չեն հիմնավորված. իրականում նա վանքի սեղանատունն է:

Շենքի ներսում, նրա կենտրոնական մասում երկու քարյա ամբողջական սյուները և արևմտյան ու արևելյան պատերին կից երկուական, իսկ հարավային և հյուսիսային պատերին կից՝ ձգվող շորսական կիսասյուները միանալով խաչաձևվող կամարներով, նախ շենքը բաժանում են երկու հավասար քառակուսիների և ապա կազմում են թաղակապ ծածկը՝ լուրջաբանչյուր քառակուսի մա-

ջական մեծ քարերից են՝ ոմանց բները կիսազլանաձև են, ոմանց էլ երեք կամ հնգակող. դրանց համապատասխան ձևով էլ մշակված են խարխիսներն ու խոյակները:

Գլխավոր մուտքը արևմտյան կողմից է՝ պատի կենտրոնական մասից, որն ունի կիսակլոր ճակատակալ մեծ քար և գեղեցկազարդ պարակալ: Ճակատակալ քարի վրա բարձրաքանդակ ձևով քանդակված է մի գեղեցիկ խաչ: Մի ուրիշ փոքր մուտք էլ բացվելիս է եղել արևելյան կողմից, որն արտա-

ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆԸ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻՑ

սի տանիքի կենտրոնում իրենց վրա կրելով մեկական գմբեթ՝ ութակող ցածրիկ թմբուկներով, որոնց ծայրերում կան հատուկ լուսանցքներ՝ երդիկների ձևով: Միաժամանակ կողերի պատերին կից ձգվող կիսասյուները, միանալով որմնակամարներով՝ պատերի մեջ առաջացնում են կամարակապ լայն խորշեր:

Սյուների բները, խարխիսներն ու խոյակները մի ծայրից քառակուսաձև են, մյուս ծայրից գնդաձև: Կիսասյուների բները, խարխիսներն ու խոյակները նույնպես ամբող-

ջին կողմից շարված, փակված է, իսկ ներսի կողմից գոյացել է կամարակապ մի խոր խորշ, որի մեջ դրված է գեղաքանդակ մի մեծ խաչքար:

Արևմտյան պատից, մուտքի երկու կողմերից բացվում են մեկական երկար ու նեղ, կամարակապ գաղաթով լուսամուտներ՝ թևավոր, գեղեցկաքանդակ պսակներով: Նման մի լուսամուտ էլ բացվում է հյուսիսային պատից՝ արևելյան կես մասի մեջ:

Ամբողջ շենքը կառուցված է կապտագույն բազալտի մաքուր տաշված քարերով, կրա-

շաղախով: Ձիթհանի վերածելու կապակցությամբ ամբողջովին քանդել են սալահատակը, քանդված է նույնպես հյուսիս-արևմուտ-

յան անկյունը, թափված են պատերի երեսմապատ քարերի մի մասը և տանիքի ու գրմբեթների վեղարների բոլոր սալաքարերը:

Գ. ՀԱՂԱՍԻ ԷԿՏ ԿԱՊԱՍԾ ՀԱՂԱՍ ԳՅՈՒՂԻ ՄՅՈՒՍ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

15. Ս. Աստվածածին եկեղեցի.— Հուշարձանի վիմագրությունների մեջ եկեղեցին հայտնի է Ս. Աստվածածին անունով. տեղացիք այն կոչում են նաև Ջգրաշեն: Գտնվում է վանքի հուշարձանների գլխավոր խմբից դեպի հարավ-արևմուտք, պարսպի հարավ-արևմտյան անկյան բրգաձև աշտարակին մոտիկ՝ պարսպից դուրս: Կառուցել է ոմն Սալումա 1195 թվականին, մի ուրիշ եկեղեցու տեղում, որի վերաբերյալ արձանագրությունը փորագրված է եկեղեցու արևմտյան և մասամբ հարավային պատերի վրա, որը հետևյալն է.

«Ե ՈՒԴ քուականիս, ես Սալումայ ճուստ աղախին Քրիստոսի վերստին շինեցի զՍուրբ Աստուածածինս, որ խախտեալ էր ի ճիմանց, վասն մեր հայրենի գերեզմանաց: Եւ ինձ ետուն Բ. պատարագ զԱւետեաց Աստուածածին եւ Մինասայ աւըն՝ ի կենդանութեան իմում՝ Դաւթի եւ յետ իմ մահուան՝ ինձ, Ով խափանէ Յոսայի կցորդ է եւ մեր խղճիս ոչ: Ամէն»:

Արձանագրությունից պարզվում է, որ նա ոչ միայն կառուցվում է հիմնովին ավերված մի այլ եկեղեցու տեղում, այլև կառուցվում է որպես տոհմական գերեզմանատեղի: Դրա հետևանքով եկեղեցու մուտքի առջևում կան 12 գերեզմաններ՝ խոշոր տապանաքարերով, որոնցից միայն երկուսն ունեն տապանագրություն՝ «Դաւիթ» և «Հասան» կարճ մակագրությամբ:

Եկեղեցու հատակագիծը երկարածիկ ուղիղ բառանկյունի է, ծածկը թաղակապ. արևելյան կողմից ունի կիսակլոր փոքր արսիդ՝ ցածրիկ բեմով: Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ քարով և գեղեցիկ պարակալով. վերջինիս կողերը զանաձև կիսասյունների ձևով են՝ շքեղ քանդակված խարիսխներով ու խոյակներով, որոնք միանալով զույգ կամարներով, եզերում են մուտքի ճակատակալ քարը:

Արևմտյան պատի մեջ, մուտքի երկու կողերին փորված կամարակապ խորշերի մեջ ագուցված են մեկական խաչքարեր, որոնք եզերվում են նույն զանաձև կիսասյունների և

դրանց միացնող կամարների նմանությամբ շրջանակով: Խաչքարերի ընդհանուր ձևը շատ յուրօրինակ է, քանդակները բուսական մոտիվներով են և վերին աստիճանի նուրբ ձևով մշակված:

Մուտքի ճակատակալ քարը պատած է նույնաձև, համեմատաբար փոքր խաչքարերի, աղավաղակերպ թռչունների և վարդաձև զարդաքանդակներով: Արևելյան և արևմտյան պատերից բացվում են մեկական երկար ու նեղ, կամարակապ զազաթով լուսամուտներ՝ թևավոր պսակներով: Ամբողջ շենքը կառուցված է կապտագույն բազալտի մաքուր տաշված քարերով, կրաշաղախով:

16. Ս. Զորավար Եկեղեցի.— Գտնվում է Հաղբատի հարավային կողմում, ալգիների մեջ: Կառուցել է Բարսեղ քահանան 1279 թվականին, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է եկեղեցու մուտքի ճակատակալ քարի վրա փորագրված հետևյալ արձանագրությունը.

«Կամաւ նախախնամողին Աստուծոյ և յառաջնորդութեան Տէր Յովանիսի, ի քովին Հայոց ՁԻԸ, ես Բարսեղ քահանայ կանգնեցի զՍուրբ Զաւարվարքս եւ շինեցի զխորանս լուսոյ յանուն սրբոցս մեծաւ ջանի եւ քրտնամոխս անձամբ իմով՝ ի փրկութիւն հոգաց իմոյ և յիշատակ մեզ եւ ծնողաց մեքոց եւ սնուցողացն...»:

Եկեղեցին փոքր է, երկարածիկ ուղիղ բառանկյունի հատակագծով, ծածկը թաղակապ է, արևելյան կողմից ունի փոքր արսիդ՝ ցածրիկ բեմով: Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ քարով, որի առջևում կառուցված է հատուկ սրահ: Շենքը կառուցված է զանազան մեծություն և տարբեր հանքաքարերի կիսատաշ քարերով, թույլ կրաշաղախով. քիվերը կապտագույն բազալտի մաքուր տաշված քարերից են: Եկեղեցին մասամբ քանդվել է 1827 թվականի երկրաշարժից:

Եկեղեցու շուրջը տարածվում է փոքրիկ գերեզմանոց, ուր, բացի տապանաքարերից, կան նաև մի քանի խաչարձաններ. թե՛ տապանաքարերը և թե՛ խաչարձանները փոքր են

ու մշակված են պարզ ձևով: Տապանագրությունները չեն նկատվում, ուստի նրանց թաղման ժամանակը և ում պատկանելը հայտնի չէ:

17. Ս. Սիոն եկեղեցի.—Վիմագրությունների մեջ կոչվում է Ս. Սիոն, տեղացիք անվանում են նաև Ս. Առաջադեմ: Գտնվում է գյուղի մեջ, վանքից քիչ դեպի հյուսիս: Եկեղեցու մուտքի առջևում ընկած մի խաչքարի վրա փորագրված արձանագրության համաձայն, որը մեջ ենք բերում ստորև, կանգնեցրել են Աթանագինեն և Փիլաքսոնը 1005 թվականին:

«Եւռոմաւի Զիսուսի, հրամանաւ Տէր Յովանիսի գրեցաւ գիրս յիշատակի (հինգերորդ եղբոր անվան տեղը) եւ եղբարց Անդրէի, Գենիի, Տիրանեոյ, Գորգա, ի հալալ արդեանց մեր շինեցաւ զՍուրբ Սիոնս բարեխաւս առ Քրիստոս մեզ եւ ծնողաց մերոց: Եւ ընծայեցաւ ի սմա ԴՃ. սպիտակ, գեւած էգին, Հացագոմս, գանձաճանճէն, ՌՃ. սպիտակ, մէն մի խաչաւագնէի զմեզ յիշել: Այլ եւ ինն պատարագ մեզ՝ Գ. ի Մենդոց, Գ. Զատիկէն, Գ. Սուրբ Խաչին: Կատարիչէն արհնին յԱստուծոյ. ով խափանէ դատի ի Տեսողէ. թուին Զօէն»:

Եկեղեցու շենքը շատ փոքր է՝ մատուռի ձևով: Հատակագիծը ուղղանկյուն է, ծածկը թաղակապ: Արևելյան կողմից ունի փոքրիկ աբսիդ՝ ցածրիկ բեմով: Փոքրիկ՝ մուտքը արևմտյան կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ քարով. մի շատ փոքրիկ լուսամուտ բացվում է արևելյան կողմից, աբսիդի մեջ, որը շարված, փակված է:

Շարված է կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով, կրաշաղախով. սալահատակված է, տանիքը պատած է եղել սալաքարերով: Բոլոր պատերի արտաքին երեսների վրա նկատելի են վերանորոգման հետքեր, որի ընթացքում օգտագործվել են խաչքարերի քանդակազարդ բեկորներ:

Այժմ կիսավեր վիճակում է, թափված են տանիքի ողջ սալաքարերը. պատերի քիվերը և արտաքին երեսպատ քարերի մի մասը, քայքայված է տանիքի վերի շերտը: Քանդված մասերը թափված են եկեղեցու շենքի շուրջը՝ առանձին բեկորների ձևով, որոնց վրա նկատելի են վիմագիր քաղմա-

թիվ արձանագրություններ և նրանց մասերը: Եկեղեցու արևմտյան պատին կից, արտաքուստ, մուտքի երկու կողքերին, հատուկ պատվանդանների վրա կանգնեցված կան երկու գեղեցկաքանդակ խաչքարեր՝ կապտագույն բազալտ քարից: Հարավային կողմի խաչքարը, նրա վրա փորագրված արձանագրության համաձայն, որը մեջ ենք բերում ստորև, կանգնեցրել են Աթանագինեն և Փիլաքսոնը 1005 թվականին:

«Ի թուին ՆՄԴ. ի հայրութեան Սիմէոնի, եւ Աթանագինէ եւ Փիլաքսոն կանգնեցաւ զսուրբ խաչս ի փրկութիւն հոգաց մերոց եւ ամենայն երկրպագուաց իւրոց, եւ յօգնականութիւն թագաւորին մուրոյ Դաւթի»:

Հյուսիսային կողմի խաչքարը, որը համատարաքար մեծ է և ավելի շքեղազարդ՝ տեղահան է եղած և վայր է ընկած գետին: Այդ խաչքարի վրա է գտնվում Ս. Սիոն եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ արձանագրությունը, որը մեջ բերվեց վերևում:

18. Ս. Աստվածածին կամ Ս. Կյուրակ եկեղեցի.— Այս եկեղեցու շենքը գտնվում է գյուղի հարավ-արևմտյան եզրին, բարձունքի լանդակովի վրա, Զրաղացաձորը տանող ճանապարհի վրա: Արձանագրության մեջ կոչվում է Ս. Աստվածածին, հայտնի է նաև Ս. Կյուրակ եւ անունով: Եկեղեցու շենքը շատ փոքր է՝ մատուռի ձևով, շարված է կապտագույն բազալտի մաքուր տաշված քարերով, կրաշաղախով: Արևելյան կողմից ունի փոքրիկ սեղան վեմքարով: Մուտքը արևմտյան կողմից է, որի առջևում կառուցված է փոքրիկ սրահ՝ վերջինիս մեջ, նրա հարավային ծայրում, կանգնեցված է մի մեծ խաչքար: Եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ արձանագրությունը փորագրված է այդ խաչքարի վրա, որի համաձայն եկեղեցին կառուցել է Սարգիսը 1188 թվականին: Ահա՛ այդ արձանագրությունը.

«Յանուն Աստուծոյ եւ անպիտան Սարգիս կանգնեցի ի հիմանց գտանաւ Սրբոյ Աստուածածնին: Արդ աղաչմ զընթերցողս և զամենեան, որք երկրպագեցէ Սրբոյ Աստուածածնիս, յիշեսցիք յաղաքս ձեր զծնողսն իմ եւ զիս՝ զվերագրեալսդ անուն, եւ Աստուած զծեզ յիշեսցէ, ամէն: Ով թուին»:

(Շարունակելի)